

Війна після війни

Минуло вже двадцять років після скасування радянської цензури, та тільки тепер з'являються художні твори про інший, нешаблонний вимір Другої світової та «війни після війни», останні салюти якої прозвучали аж 1960 року, коли українські повстанці дали свій останній бій. Це і добре, і погано. З одного боку, зацікавлений читач встиг прочитати енну кількість наукових та публіцистичних текстів про ті часи, побачив кілька документальних і художніх фільмів і загалом розуміє, що то за часи. З іншого боку, події того часу аж ніяк не пласкі, там дуже мало «білого» та «чорного».

Шкода, що так мало літераторів ризикнули осмислити той час, розкрити наміри і показати характери дійових осіб — як чільних, так і абсолютно пересічних. Драма українців, затиснутих двома тоталітарними «соціалізмами» — інтернаціональним та національним, життя «на грані двох світів», варта, щоб її розповіли. У цьому сенсі роман Андрія Кокотюхи «Червоний» приречений бути прочитаним.

Червоний — це, звісно, вигаданий персонаж. Ніякого «Остапа», командира летючої групи УПА Данила Червоного, не існувало. Це збірний образ тридцятирічних, часто безіменних героїв того часу. Героїв — саме у літературному значенні цього слова, без оцінювання. Здається, лише згадуванням горбинки на носі автор відсилає до нечисленних фото головного командира УПА Романа Шухевича. Та й не факт — чи мало таких леґенів народили на початку ХХ століття волинські та галицькі мами?..

Це була війна без лінії фронту. Точніше, цей фронт звивисто пройшов через хутори, обійстя й окремі хати. Понад десять років люди краю жили в умовах, коли день і ніч належали різним «владам».

Світило сонце: це був час «советів» із українськими школами, про які так мріялося «за ляхів», де «москальки», юні вчительки російської мови — милі дівчиська — навчали дітей віршів про дружбу, честь, Батьківщину і, обов'язково, про товариша Сталіна. Це ви-

дається безглуздя, але саме їхні життя вартували найменше. Не потрібні нікому. Точніше, їхні бездиханні тіла були потрібні всім. Хлопцям з лісу — для поширення страху, хоч це була легка і непочесна здобич. Радянській владі з її пропагандою — як наочні приклади бузувірства «українсько-німецьких буржуазних націоналістів».

Коли спадала ніч, влада змінювалася. Селянин, поштар чи голова колгоспу, демобілізований вояк робітничо-селянської червоної армії, комсомолец і навіть орденосець міг виявитись месником чи різном — називайте як хочете. І невідомо, хто давав йому наказ вирушати у ліс, — друг-провідник чи майор МГБ. Бандерівці перевдягались у червоних, а у червоних спеціальні загони видавали себе за підрозділи УПА.

Хтось не повірить, але все описане автором має документальну основу — аж до того, як спецслужба ловила повстанського ватажка «на жінку». Або те, що у 1950-х у радянських таборах Півночі діяла розгалужена підпільна націоналістична мережа. Або те, що за збирання фактів про повстанців у 70-х потрапляли в «дурку».

Читачеві, який візьме книжку до рук, доведеться пережити три окремі історії, які врешті складуться в один пазл. Спогади, записані зі слів «акторів другого плану» — мільйонера-східняка Михайла Середи, кагебіста Лева Доброхотова чи колишнього червоноармієця-танкіста Гурова, — дають можливість прожити життя Данила Червоного, бути разом з ним так довго, як цього вимагає авторський замисел. А потім... А потім, після прочитання книжки, поговоримо. Буде про що.

*Вахтанг Кініані,
головний редактор сайту
«Історична правда»*

Три зошити

Перш ніж запропонувати вам історію, заради якої ви взяли цю книжку до рук, вважаю за потрібне сказати кілька слів від себе.

Багато часу я не заберу. Але без мого короткого вступу непросто зрозуміти, чому публікація цих трьох зошитів під однією обкладинкою і до того ж у вигляді художнього твору для мене особисто є якщо не справою життя, то точно — результатом певних зусиль.

Звуть мене Клим Rogozний, повне ім'я — Климентій. Утім, дізнавшись, що батьки назвали мене на честь Климентія Ворошилова, який помер саме того дня, коли я народився, я поміняв паспорт. Правда, вийшло шило на мило, бо так званого першого червоного офіцера всі називали Климом, але тоді, тисяча дев'ятсот дев'яносто шостого, коли ми міняли радянські паспорти на українські, це був єдиний спонтанний протест, який я міг собі дозволити. Бо тоді мене і так усі знайомі знали як Кліма. Погодьтеся, перехрещуватися, скажімо, на Петра було б, як каже мій син-студент, тупо. І єдине, що я зміг зробити, аби самому собі не асоціюватися з радянським полководцем, — переписатися з *Климентія* на *Кліма* та поміняти в паспорті дату народження. Тепер там записано *4 грудня 1969 року*.

Можливо, комусь мої намагання бодай у такий спосіб вичавити з себе радянську владу видадуться щонайменше смішними. Проте я вирішив розповісти саме про цю невеличку деталь, аби пояснити, чому свого часу

затявся скласти докупи три зошити та довести справу свого дядька Григорія Титаренка до кінця. Бо в цій історії моя роль дуже скромна. Найголовніше свого часу зробив саме він, мій рідний дядько.

Саме він зібрав і записав у трьох зошитах все, що вдалося дізнатися про командира УПА, чотового Данила Червоного.

Саме на цю справу Титаренко поклав власне здоров'я й життя. А я лише знайшов зошити та довів її до кінця.

Із дядьком Григорієм я майже не спілкувався за його життя. Він був навіть не найближчим родичем: двоюрідний брат матері, або, як вона сама казала, кузен. Хоча були в нашій родині часи, коли мені здавалося — ближчої за Титаренка людини для батьків не існує. Подібне враження склалося через те, що про кузена дуже часто згадували. Правда, з віком я зрозумів: про нього говорили не тому, що він був надто близьким моїм батькам, а навпаки: вони намагалися триматися від нього якомога далі. Причому робили це часом публічно, відхрещуючись від кузена навіть під час родинних свят, коли за столом збиралася купа народу.

Тоді я ще був надто малим і, признатися чесно, вірив у те, що радянська влада — найсправедливіша та найкраща у світі, тому в неї так багато ворогів. Одним із них, поза сумнівом, батьки вважали маминого кузена. Якось я підслухав їхню розмову, тоді ж уперше почув від тата: «Правильно, що його закрили в дурдомі! Там йому і місце! Це ж краще, аніж кудись у табори, в Мордовію чи на Урал». Мама погоджувалася: «У таборі не виживе. І не перекується. До того ж він тепер у лікарні, отже, теоретично можна вважати Гришу хворим». —

«Ага, краще, коли він буде хворим, — підтримав батько. — Якби його судили і посадили, уяви, чим би це вилізло нам з тобою». — «Боком би вилізло, — бубоніла мама. — Хрест на кар'єрі, сто процентів».

Мені було десять, і про кар'єру я знав лише те, що за нею женуться *кар'єристи*, це погано, заради кар'єри вони готові продати як рідну маму, так і батьківщину, і взагалі, кар'єра — це добре лише у світі, де панують капіталісти. Тому не зовсім розумів, через чію кар'єру переймаються батьки. Згодом, ставши старшим та розумнішим, я подумки відмотав назад події 1980 року і тепер можу скласти логічний ланцюжок.

Виявляється, маминого двоюрідного брата, журналіста Григорія Титаренка, визнали психічно хворим і помістили до відповідного лікувального закладу. А могли посадити в тюрму, причому за статтею шістдесят другою Кримінального кодексу Української РСР: антирадянська агітація та пропаганда. Хоча, швидше за все, його діяльність підпадала під статтю сто вісімдесят сьому дріб один — поширення наклепницьких вигадок, що ганьблять радянську владу. Це дозволяло закрити дядька до кримінального табору. І таким чином ні про яку політику мови й не було б. Зокрема, про таких в'язнів ніколи не заговорило б радіо «Свобода».

Така «неполітична» стаття була вигідна всім. Адже батько тоді працював інструктором у міськкомі партії, до підвищення готувався, а мама — лектором товариства «Знання», спеціалістом з боротьби з негативним впливом західної культури на нашу молодь. Обоє, ясна річ, партійні, і варто лише матеріному кузенові загриміти за антирадянську діяльність, просування по службі для обох моїх батьків автоматично ускладнювалося.

Це потім я дізнався — батько підключив своїх знайомих по максимуму, аби дядька Григорія замість тюремної камери закрили в дурці. Спростило ситуацію те, що кузен жив у Чернігові, а це як-не-як глуха провінція за тодішніми радянськими мірками. Тобто далеко не лише від Києва, а й від Москви — з місцевими домовитися простіше. Тим більше, такому солідному чоловікові, яким вважався на той час у Чернігові інструктор міськкому партії з Києва.

Не знаю подробиць, знаю лише про результат клопотань: Титаренка надовго закрили у рівненському психоневрологічному диспансері. Потім перевели для якихось досліджень у Київ, до Павлівської лікарні, далі — назад у Чернігів, потім — до Дніпропетровська. Це була сумнозвісна психіатричка, через яку пройшов не один десяток інакодумців. Випускали на якийсь час, тоді знову забирали, і ось так тривало років шість. Далі почалася *перестройка*, і поволі випустили не лише таких, як мамин кузен, а й решту, більш небезпечних ворогів радянської влади.

Власне, я захопився. Бо треба сказати нарешті, за які гріхи мій дядько, Григорій Титаренко, потрапив до списку особливо небезпечних, яких треба або стріляти, або саджати, або ізолювати в дурках. Насправді нічого особливого він не робив. Не створював підпільних організацій, не був у їх складі, не поширював інформацію, почуту на радіо «Свобода», не вимагав припинити насильницьку русифікацію тощо. Титаренко поплатився лише за власну цікавість, і я назвав би цю цікавість професійною.

Мій дядько, як я вже згадував, працював журналістом у чернігівській обласній молодіжній газеті. І на свою голову почав збирати матеріал про командира УПА Данила Червоного. Точно не знаю, але, здається, Титаренко справ-

ді збирався писати на основі цих матеріалів книгу та опублікувати її на Заході. Принаймні я чув таке від батьків, частково це підтверджували деякі дядькові знайомі, з якими мені вдалося поспілкуватися.

Так це чи ні, назавжди лишиться невідомим. Але зошити Титаренка збереглися в тому вигляді, в якому він їх вів. І тепер варто сказати кілька слів про те, як знайшлися зошити. Адже без них нічого в моєму житті й не почалося б.

Сам я вже майже десять років займаюся документальним кіно. Наша студія здебільшого освоює іноземні гранти. Та це не означає, що ми викидаємо гроші на вітер, роблячи щось лише для звітності, аби отримати новий грант під нову дурницю. Згоден, є колеги, котрі цим займаються. Але документалістика, яку робимо ми, з року в рік збирає професійні призи, в тому числі — на міжнародних фестивалях. І те, що на українському телебаченні для неї дуже рідко знаходиться не просто зручний, а взагалі — будь-який ефірний час, а отже, те, що про нас мало знають удома, — не моя проблема, погодьтеся... Та мова не про мою роботу, а про тітку Олю, дружину, точніше — вдову Григорія Титаренка.

Бо це вона два роки тому почула в новинах моє прізвище, коли там розказували про чергову нашу міжнародну відзнаку, і не полінувалася, подзвонила на канал, де ці новини показували, вийшла на редакторів, тоді на журналістів і так отримала мій телефон. Для своїх шістдесяти років тітка Оля виявилася неабияк активною жіночкою.

До її дзвінка я знав лише, що мамин кузен помер 1992 року, у страшних злиднях та, звісно ж, передчасно. Шість років примусового лікування та вимушених мандрів по психлікарнях зробили свою справу. Здається,

мама навіть їздила на похорон, возила якісь там гроші, але точно не скажу: на той час я жив окремо від батьків, не те щоб порвавши з ними, просто максимально обмеживши спілкування до необхідного для дотримання правил пристойності мінімуму. Товариству «Знання» після серпня 1991 року лектори потрібні не були, тож мама влаштувалася референтом у офіс однієї з новостворених партій, де вже працював тато, помінявши один партквиток на інший. Згодом мої батьки змінювали партійні офіси з тією інтенсивністю, з якою зростала в нашій країні кількість цих партій. Який у цьому смисл, я, сказати чесно, не розумів, зайнявши принципово антипартійну життєву позицію. До речі, один із перших фільмів нашої студії був присвячений безглуздості існування політичних сил, про нього заговорили, почули про нього і батьки, і навіть побачили, після чого наші стосунки якимось самі собою охололи.

Та я знову відволікаюся. Просто хочеться, аби ви зрозуміли, чому вдова дядька Григорія подзвонила саме мені, своєму двоюрідному племіннику, якого, здається, ніколи в житті не бачила. А якщо бачила, то я був надто малим, аби пам'ятати це. Коротше кажучи, тітка раптом захотіла, аби я зробив фільм про її покійного чоловіка, свого дядька. Власне, тоді я й дізнався про подробиці його так званої справи.

Тітка Оля весь цей час переховувала його записи — три грубих загальних зошити, два в клітинку, один — у лінійку. Вони всі були різними. Перший — у сірій цератовій обкладинці, другий — коричневий, із матовою обкладинкою, третій — бордовий, на дотик наче оксамитовий. Усі списані дрібним, але акуратним письмом. Я бачив інші рукописи мого дядька, там він писав інакше. Тітка називала таке письмо *лікарським*, і справді, зазвичай Григо-

рій Титаренко писав, наче лікар на рецепті чи в медичній картці — хріна з два розбереш без дешифратора. Проте у зошитах ніби приборкував своє письмо, випишував літери старанно, ніби прагнув запхати в зошит певного обсягу максимальну кількість інформації, та ще й щоб написане міг розібрати хтось, окрім нього.

Усі зошити пронумеровані, хоча тітка Оля пояснила: насправді спочатку Титаренко списав зошит під номером «один», сірий, тоді — той, що під номером «три», оксамитовий, і нарешті — той, якому він присвоїв другий номер, уполовину тонший і навіть не списаний до кінця. Це означало: інформацію він збирав не в тому порядку, в якому планував оприлюднити. І саме через те, що людина, з чиїх слів дядько робив записи в зошит під номером два, виявилася останньою, з ким він бесідував, йому і вдалося довести роботу до завершення хоча б у рукописі.

Бо, як розповіла тітка Оля, попалився їй чоловік саме під час цієї, третьої зустрічі. Адже його співбесідником був відставний полковник КГБ, а вони свою професійну пильність не втрачають навіть на пенсії. Спочатку прийняв молодого допитливого журналіста, приділив йому кілька годин своєї уваги, охоче поділився спогадами про те, як ганявся за командиром УПА Червоним. А вже потім, коли Титаренко пішов, дав знати, куди слід: ходить тут один тип, ставить запитання, яких не повинен ставити, збирає інформацію, яку напевне збирається спотворити, ну і таке інше.

Він, Григорій, це відчував, сказала мені тітка Оля при зустрічі. Бо вже півроку займався історією Червоного, повністю занурившись у матеріал і разом ставши аж надто обережним. Особливо після того, як розшукав нарешті людину, чию розповідь записав у сірий зошит.

Саме відтоді Титаренко почав конспіруватися, а всякий, хто перетворюється на підпільника, дуже швидко відточує відповідну інтуїцію. Дядько знав, що рано чи пізно його вирахують, та вже не зупинявся — хотів швидше звести почуте до купи та переправити через кордон, нехай навіть у сирому вигляді.

Так, принаймні, говорила мені його вдова, називаючи мене Климком: «Розумієш, він був готовий до того, що його *приймуть*. Але, думав, це станеться на етапі, коли він почне шукати прямі виходи на тих, хто зможе передати рукопис по відпрацьованих каналах. Там напевне відстежували всі стежки, але ж однаково тексти залишали країну швидше, ніж КГБ ловив їхніх авторів. Він у одному прорахувався, Климку, — недооцінив того старого чекіста. Не подумав, що у свої вісімдесят заслужений працівник КГБ, орденоносний полковник Доброхотов, щось запідозрить і дасть маячок своїм молодшим колегам».

Дядька, як вона думає, пасли десь півтора місяця. Очевидно, в КГБ вважали — Титаренко справді пов'язаний з дисидентами. Тож чекали, поки вийде на прямий контакт, щоб пов'язати відразу всю групу. Це вигідніше для чекістів — рапортувати про знешкодження антирадянського, та ще й націоналістичного угруповання, аніж затримувати одну людину. Проте Григорій на той час не мав жодного виходу на Захід, тож спочатку хотів завершити свою працю, а вже потім шукати потрібні контакти. Тому щодня після роботи, а по вихідних — з ранку до вечора, сидів за друкарською машинкою і передруковував рукописні нотатки.

Дружина, між іншим, працювала разом із ним у редакції «Комсомольського гарту» друкаркою, та дядько відразу ж заборонив їй навіть наблизитися до машинки.

«Він казав: у разі чого на клавішах не знайдуть твоїх відбитків і ти завжди зможеш *відмазатися*: мовляв, нічого не знаю, писав якусь книгу, всі журналісти рано чи пізно сідають за романи, нікому не показував», — пояснювала тітка Оля. І, зрештою, той розрахунок виправдав себе: вона не пішла як спільниця.

Очевидно, за їхньої відсутності в квартирі кілька разів робили обшук, припускала тітка. Бо як інакше пояснити, що за Титаренком прийшли саме тоді, коли він завершив передруковувати. Рукопис відразу конфіскували, шукали копії та разом іншу заборонену літературу, навіть просили видати зброю, якої Григорій навіть в армії у руках і не тримав, бо служив у будівельному батальйоні — *стройбати*. Але нічого, звісно, не знайшли, навіть зошитів: їх тітка Оля потай виносила з дому та ховала по різних закутках. Один — у матері, в селі, в льосі, через що його трохи повело від вологи. Другий — на роботі, серед старих газетних підшивок, складених у шафі машбюро, і туди, до того суцільного скупчення сірої пилюки не часто хтось наближався. Його вдалося заховати там, бо він був найтоншим, удвічі меншим від двох інших. Третій — на горищі їхнього будинку, від якого мала ключ. Вони жили на останньому, п'ятому поверсі, просто біля ляди, яка вела через горище на дах, тому тітку призначили відповідальною за ключ — ось так це називалося.

Прочитавши рукопис, компетентні органи визнали його однозначно антирадянським, і постало питання: що робити з автором. Ось тоді в справу втрутився мій батько, і за деякий час всі, від кого це залежало, домовилися: раз не знайшли прямий зв'язок Григорія Титаренка з українськими буржуазними націоналістами, а рукопис він не встиг оприлюднити, навіть дружині не показував

та не читав, агітація та пропаганда тут можуть вважатися суто формальними. Швидше, він займався поширенням свідомо неправдивих відомостей про ствердження радянської влади на Волині у повоєнний час та місця позбавлення волі, де відбували належне покарання зрадники батьківщини. Тобто виклав усе це на папері, але поширити не встиг, бо органи виявилися настільки компетентними, що втрутилися вчасно.

У такому випадку краще визнати, що в Титаренка не все гаразд з головою. Справді, хто при здоровому розумі зятятю строчитиме на машинці ночами всю ту антирадянську маячню... За словами тітки Олі, дядько не надто опирався. Він обрав між тюрмою, судом та зоною, про які знав зі своїх записів аж надто добре, божевільню — теж тюрму, але, як йому здавалося, трошки іншу. Зрозуміло, що він помилявся щодо можливостей радянської репресивної психіатрії. Але й тут іншого виходу йому не лишали. Хіба накласти на себе руки.

А тітці Олі дали спокій, але вона ще довго не наважувалася забрати зошити зі сховків. До того ж, за роки так званого лікування Титаренко забув про їх існування. Узагалі доходило до того, що він переставав упізнавати сам себе. Коли його нарешті випустили, тітці вдалося частково відновити його нормальний стан. Правда, ніким, крім кочегара та двірника, він працювати вже не міг. Ніхто, крім, звісно ж, моїх батьків, не знав справжньої причини, чому Григорія помістили в психіатричку, тому його дружину переважно жаліли. А те, що до Титаренків приходили з обшуком, теж списали на хворобу мого дядька: так, мовляв, його переклинило, що міліцію довелося викликати.

Ну, ось така історія трьох зошитів, переданих мені вдовою Григорія Титаренка. Чому тітка Оля не зробила цьо-

го раніше? Цього вона мені до ладу не пояснила. Чи то не до зошитів було, бо після смерті чоловіка треба було якось жити далі. Чи то не знала, у чії руки їх слід віддати, щоб вчинити правильно і праця не пропала. А може, просто відчула, як стрімко та раптово наближається старість, ось і злякалася, що не встигне довести до кінця те, заради чого поклав життя її чоловік, помре ось так раптово та передчасно, як дядько Григорій.

Так чи інакше, я отримав несподівану спадщину і почав читати.

Насправді головну проблему визначив для себе відразу. А саме: сьогодні, коли інформації про визвольний рух на Західній Україні, в моєму випадку — на Волині, відомостей про діяльність ОУН—УПА та історій про партизан і бандерівців опубліковано дуже багато, і всі вони — різні, розповідь про повстанського командира Данила Червоного напевне не справить такого враження, яке могла справити тоді, тисяча дев'ятсот сімдесят дев'ятого. Адже для Титаренка, як я розумію, все почалося зі звичайного нарису, який за завданням редакції він мусив написати у свій «Комсомольський гарт» до чергового Дня радянської міліції.

Саме так він, тридцятирічний чернігівській журналіст, котрий, як і всі, народжені в СРСР, був жовтеньям, піонером та комсомольцем, і, як обмовилася тітка Оля, подумував про перспективу вступу в комуністичну партію, познайомився з Михайлом Середою, пенсіонером, відставним капітаном міліції. Молодіжна газета замовила нарис про те, як у повоєнні часи міліціонери героїчно боролися з бандерівськими недобитками. Точніше, саме такого завдання — писати про сутички міліції

з бандерівцями, Григорій не отримував. Просто сказали: героя його майбутнього нарис, такого собі Середу, тисяча дев'ятсот сорок сьомого року відрядили з Чернігівщини на Волинь, для підсилення тамтешніх правоохоронців. У той час на Західну Україну, було, направляли фронтовиків, людей із бойовим досвідом. Бо там треба було не просто працювати за міліцейським профілем, а й по-справжньому воювати. Там, вважайте, фронт, казали їм. Умови, максимально наближені до бойових. Ну, ось головному редактору й здалося, що ветерану міліції Михайлові Середі є що розказати про той період свого життя. Це мусив бути героїко-патріотичний нарис, і він, власне, таким і вийшов. Решта закарбувалася в пам'яті Титаренка.

Чому, власне, пенсіонер розповів журналістові все те, що дядько записав у свій перший зошит, не знає навіть тітка Оля. Не збереглося цього і в дядькових записах. Я ж тим більше не можу цього пояснити. Мабуть, Середу просто прорвало, хоча до того він мовчав три десятки років. Як я вже згадував, до Дня міліції, тобто десятого листопада тисяча дев'ятсот сімдесят восьмого, Григорій таки написав, а газета надрукувала нарис про героїчну боротьбу міліціонерів із бандерівцями, але то був інший текст, бо в тітки Олі зберігався пожовтілий примірник. Ну, зрозуміло, що Титаренко не міг повернутися після інтерв'ю ні з чим. Але чи вигадав він ту героїчну історію, з якої зробив газетний нарис? Швидше за все — після прочитаного в першому зошиті я припускаю таку можливість — вони з Середою домовилися: він напише саме так.

Утім, dokonаним фактом є те, що почута, а згодом записана історія відразу й назавжди змінила ставлення вчо-

рашнього комсомольського активіста й потенційного члена партії до українського повстанського руху на Заході тоді ще Радянської України. І, що не менш важливо, докорінно змінила його ставлення до оспіваних у сотнях пісень, книг і фільмів радянських чекістів.

Недарма навесні наступного, тисяча дев'ятсот сімдесят дев'ятого року мій дядько зняв з ощадної книжки триста карбованців — дві своїх місячних платні, грубі гроші на той час, і взяв відпустку, помінявшись із колегою, щоб той замість нього зміг відпочити влітку, зібрався та поїхав до Ленінграда. За десять днів він повернувся в глибокій задумі, помітно пригнічений, але зі списаним блокнотом. Наступну відпустку Григорій провів, старанно переписуючи в новий, щойно куплений зошит почуте від такого собі Віктора Гурова. Тоді тітка Оля не знала, хто такий цей Гуров і як Титаренко розшукав його під Ленінградом. Це тепер, прочитавши той зошит, я можу сказати: мій дядько-журналіст розшукав колишнього «ворога народу», в'язня, засудженого за зраду батьківщини, котрий сидів у одному таборі з Данилом Червоним. І не лише на власні очі бачив, що там відбувалося, а й брав активну участь у тих кривавих подіях.

Урешті-решт, після, як казала тітка, тривалих вагань, Григорій розшукав у Києві заслуженого чекіста, відставного полковника КГБ Лева Наумовича Доброхотова. На це прізвище в першому зошиті, тобто у спогадах міліціонера Михайла Середи, я натрапив лише раз. Проте щось підказало: саме відставний капітан, як тепер кажуть, *злив* Доброхотова журналістові у бесіді, як то кажуть, не під запис, усно. Зошит зі спогадами чекіста виявився вкрай необхідним. Тонший, списаний не до кінця, проте саме він доповнив загальну картину, остаточно

закріпивши за Червоним образ, який хотів відтворити у своєму рукописі Титаренко.

Повторюся: Григорій уже від знайомства з Середою ходив по краю, а його крах був питанням часу. Єдине, чого б, можливо, вдалося уникнути моему дядькові — передчасного арешту. Рукопис міг би перетнути кордон таємними каналами. Отже, фахівець своєї справи журналіст Титаренко розумів: без спогадів старого лиса Доброхотова все решта — уривки, клаптики, що не тримаються купи.

Він ризикнув. Результат — ці зошити вдалося підготувати до публікації лише через тридцять років.

Ну от тепер додам кілька пояснень від себе.

По-перше, мій дядько не записував за своїми співбесідниками слово в слово. Якби запис вівся на диктофон чи відеокамеру, я міг би поручитися, що Середя, Доброхотов і Гуров говорили саме так, як відтворив мій дядько, а не інакше. Звісно, він фіксував лише ключові фрази, котрі могли б потім нагадати, яку саме думку розвивав його респондент у той чи інший момент розмови. Не володів Титаренко і стенографією, в усьому покладався на чіпку пам'ять, а отже, згодом, коли старанно переписував почуте в окремий зошит, напевне відходив від достеменного трактування подій співрозмовником, поза сумнівом додаючи щось від себе. Безперечно, це жодною мірою не спотворювало загальний зміст, проте написане й близько не нагадувало ані стенограму, ані тим більше — протокол допиту. Вийшло так, що Григорій Титаренко, відкинувши емоції, котрі напевне зринали під час живої розмови, залишив сам голий, сухий, позбавлений непотрібних сентиментів фактаж. По суті,

в кожному зошиті є завершена історія, розказана, а точніше — записана від початку до кінця. Тому я не готовий поручитися, що герої переповідали саме так, у такій послідовності, як записав професійний журналіст Титаренко. Повіримо на слово не лише тим, з ким він розмовляв, а й самому Григорію — ясно, що тепер Середи, Доброхотова та Гурова нема серед живих, тож ані підтвердити, ані заперечити слова, вкладені в їхні вуста моїм дядьком, вони не зможуть.

По-друге, Титаренко збирався публікувати свої зошити на Заході. Саме тому, сідаючи за рукопис, мимоволі надавав цим записам вигляд швидше не журналістського нарису, а повноцінного літературного твору. Звісно, текст загалом потребував редагування. Але факт, що журналіст хотів переробити почуте на документальний роман, підтверджується хоча б наявністю в ньому діалогів. Тобто Титаренко вирішив відійти від монологу, котрий передбачає відповідь співбесідника на його запитання, а частково переробив кожен оповідь на невеличку повість.

Я дозволив собі реально втрутитися лише у зміст другого зошита, тобто в розповідь Доброхотова. Зрозуміло, що відставний чекіст відверто вихвалявся своїми подвигами. Але багато про що Лев Наумович не говорив та багатьох тем не зачіпав — не вважав за потрібне. Проте окремі фрагменти його розповіді потребують сучасних пояснень і коментарів, тому я розбавив ними розповідь Доброхотова, намагаючись переповідати лише суть та з надією на те, що сучасні читачі прекрасно розуміють, чого саме недоговорював, а то й відверто замовчував офіцер НКВД—КГБ.

Таким чином, мені лишалося тільки знайти й витратити час на те, аби віддати зошити на комп'ютерний набір,

потім — суттєво зредагувати ці тексти, надавши їм більш сучасного вигляду та звучання. Звісно, по ходу справи я не міг не додати щось від себе. Але це не додатковий фактаж — мені просто не було коли його збирати. Та й все, викладене в зошитах, цінне саме по собі, без додаткових навантажень. Нехай уже потім фахівці розбираються, що тут правда, а що — художня література. Коли, завершивши свою частину роботи, я переглянув усе від початку до кінця, зрозумів: рукописні записи Григорія Титаренка, зроблені в 1978—1979 роках, мимоволі стали схожі на героїко-пригодницький роман, створений на документальній історичній основі. Тобто по суті я пропоную вам історичну гостросюжетну драму.

Чи схвалив би це автор записів, мій дядько Григорій Титаренко? Не знаю. Але ж він прагнув публікації, тож факти, викладені в зошитах, не спотворені та не перекручені. Тітка Оля як перша читачка лише плакала в окремих, найдраматичніших місцях, та загалом не заперечувала. «Якщо таким чином про це дізнається якомога більше людей в Україні, я буду тільки рада. І дядько твій напевне був би щасливим», — ось що сказала вона, повертаючи мені прочитаний за ніч рукопис.

Власне, це і є третя обставина. Аби зошити списав той-таки уродженець Волині чи взагалі — будь-якого регіону Західної України, я, скажу вам чесно, не певен, що взявся б випускати його у світ. Бо їм це близьке, вони з цим росли та жили, вони приймають партизанську боротьбу УПА з німцями та радянською владою як складову в боротьбі за українську незалежність. Приймають з усіма можливими обмовками, попри численні «але», яких повно в історії українського повстанського руху. Натомість і моєму дядькові, Григорієві

Титаренку, і тим, з ким він говорив, — Михайлові Середі, Вікторові Гурову, навіть чекістові Леву Доброхотову, все це близьким не було. Так само, як і мені, народженому в Києві. Адже двадцять років із моїх сорока двох мене виховували в тому дусі, що бандерівці — це вороги. Уже потім я переконався: так, вороги — але вороги німецької окупації та радянської влади. Ті, хто розповідав моєму дядькові історії про зустрічі з командиром УПА Данилом Червоним, не змогли приховати свого ставлення до нього.

Той-таки чекіст Лев Доброхотов визнавав Червоного справжнім героєм. Я уявляю собі, як старий лис щиро зітхає під час розмови з Титаренком, котрого вже зібрався здати в КГБ: ех, мовляв, шкода, що в нас таких бійців не було... Ось чому я вирішив дати хід публікації зошитів: це — сторонній, а отже — незалежний, як я вважаю, погляд на те, що відбувалося не лише на Волині, а й на всій Західній Україні, та навіть у всьому Радянському Союзі в повоєнний час.

Ну, і ще трошки — про те, що може збурити в того, хто читатиме ці зошити, купу запитань.

Відразу скажу: оригінальний рукопис написаний російською мовою. Співбесідникам журналіста Титаренка так було зручніше. Тітка Оля говорила, що дядько, коли вже передруковував текст на машинці, відразу перекладав українською. Але машинописні сторінки, як відомо, конфісковані й зникли десь у архівах радянської держбезпеки. Та навіть без огляду на це я вирішив: правильно буде подавати тексти зошитів українською. Причому — повністю, «українізуючи» навіть радянських міліціонерів, чекістів, адміністрацію й охоронців

концтаборів *ГУЛАГу*, а зараз — контингент, тобто кримінальних злочинців, які ніде й ніколи, особливо тоді, в описані часи, українською мовою між собою не спілкувалися. Нехай це вас не бентежить, так само, як попустіться, коли почуєте жаргонне табірне слівце в українській версії.

Якби це робилося для телебачення чи кіно, тоді, звісно, я б лишив пряму мову своїх персонажів такою, якою вони звертаються до операторської камери. Проте коли йдеться про писаний та друкований текст, я залишаю за собою право відмовитися від практики, коли з волі автора вороги України говорять виключно російською, та ще й матюкаються, а її герої — навпаки, вживають літературну українську, демонструючи при цьому високий як для людини без вищої освіти рівень мовної культури. Признатися, мене влаштувала та обставина, що далі герої говоритимуть від себе, тобто — прямою мовою. Усі огріхи та неточності можна списати на те, що з моїм дядьком спілкувалися живі люди — навіть старий чекіст Лев Доброхотов лишився для мене таким. Хіба що залишаю за собою право писати назву лиховісного органу держбезпеки, не перекладаючи аббревіатуру українською мовою, а прямо так, як її запам'ятали, — НКВД, МГБ... Це звучить лиховісніше, безнадійніше, страшніше... Саме тому ми радіємо, коли така безвідмовна машина в боротьбі з нашими героями дає збої.

Здається, все. На цьому свою місію вважаю завершеною. Необхідне в нашій ситуації вступне слово трошки затягнулося. Тому лишаю тебе, читачу, сам на сам із цією історією. Настільки ж реальною, наскільки й неймовірною...

Ваш К. Rogozний

Зошит перший
МИХАЙЛО СЕРЕДА

Україна, Волинь, осінь 1947 року

1

Досі не готовий сказати, чим для мене є та історія.

Ну, коли я після війни опинився на Волині та близько, як на мене — аж надто близько познайомився з бандерівцем Червоним: подарунком долі чи, навпаки, її прокляттям. Знаєш, ще кажуть — вискалом.

Саме так, *вискал долі*, десь я це прочитав. У якійсь газеті. Ваш брат-журналіст ще не таке напише для красивого слівця. Але саме з того часу на деякі речі, котрі як офіцер міліції мусив вважати очевидними й правильними, я дивився з певним сумнівом.

А от наш брат опер насправді повинен сумніватися у всьому — професія така. Мене ніхто цього не вчив, це про таких, як я, кажуть — вони, мовляв, університетів не закінчували. Просто завжди вважав так: кожен міліціонер, хоч простий вуличний постовий, хоч великий начальник, мусить вирішити, зі злочинцем має справу чи з нормальною чесною людиною. Дуже просто поставити на когось наган і назвати бандитом. Після війни так і було — як не ти витягнеш зброю, бандюга зробить це раніше за тебе. І думати не буде. Ти ж при цьому ще й мізкувати мусиш: стріляти, не стріляти, якщо стріляти — то куди, валити його на місці чи смалити в ногу чи плече...

Взагалі, такі були часи: чоловіки мали при собі зброю просто так, для самозахисту. Бо хто йо'зна — раптом я міліціонер несправжній! Перевдягнувся у форму —

усе, приїхали. Скільки тоді таких справ було, але, напевне, про це якось іншим разом...

Так от, про зброю я не брешу. Після війни, особливо в перші повоєнні роки, такого добра по містах та селах вистачало. Далеко ходити не треба, ось хоч до найближчого лісу. Туди, де йшли бої. Там навіть тепер можна знайти людські кістки. А тоді зотлілі трупи хоч наших бійців та командирів, хоч німецьких, хоч розстріляних мирних жителів таки дуже лякали, брехати не буду. Але не надто дивували — факт. Ось там, на місцях боїв, трофеїв — хоч греблю гати — і пістолети, і кулемети.

Особливо щастило тому, хто знає, де шукати військової склади. Партизани часто робили такі, а коли відступали — бувало, лишали зброю та боєприпаси просто в підземних арсеналах.

Тому в міліцію брали насамперед тих, хто мав бойовий досвід. Нехай у нас, фронтовиків, не було відповідних знань та досвіду оперативно-розшукової роботи. Звісно, відкривалися якісь там курси, Кримінальний кодекс ми читали... Але для чого книжка, коли ловиш грабіжника на гарячому, а він, не думаючи довго, гатить із німецького парабелума. Жодна брошура не навчить, як діяти в подібній ситуації, поки в тобі дірок не наробили.

Я ось так у міліцію і потрапив.

Коли війна почалася — саме служив строкову. Наша частина стояла під Курськом, тож на фронті, вважай, із перших днів. Ще до служби я цікавився технікою, машинами всілякими. Тому мене направили з Чернігова в Ріпки, на тамтешню МТС. З Ріпок і пішов у армію. Умів водити машину, тож на фронт пішов у складі автомобільного батальйону — як війна почалася, їх на місцях

дуже швидко формували, а кожен водій був на вагу золота. Крутив ото бублика на полуторці, боеприпаси возив і не тільки — усе, чим завантажать. Потім пересів на «віліс», возив нашого комполку, Калязіна. Та це не означало, що для мене війна була якоюсь інакшою — піди спробуй проскочити під обстрілом! У сорок третьому під Курськом мене серйозно поранили, ну, а потім, коли повернувся у стройову частину, знову осідлав знайому вантажівку. На ній доїхав до Варшави, там удруге поранили, цього разу — серйозніше, насилу вичухався. Додому, в Чернігів, повернувся офіцером, молодшим лейтенантом... і, як з'ясувалося, сиротою.

У місті залишилися батьки та молодша сестричка. Як німець попер, вони втекли недалеко, в село, думали відсидітися в родичів. Ті мені потім усе й розказали. Коли німці прийшли і почалася окупація, сестру забрали на роботу до Німеччини. Мама, побачивши припис від німецької влади, заголосила, кинулася на тих, хто прийшов по сестру, не пускала. Тоді поліцай, котрий припхався разом із німецьким офіцером, узяв та й застрелив її.

Батько пережив маму на півроку, помер тієї ж зими. Кажуть — з голоду. Тулилися всі разом у сільській хаті. Авжеж, не жирували — куди там жирувати, але й з голоду не пухли. Село ж таки, яке не яке господарство. Навіть якщо вигребуть запаси для потреб німецької армії, щось залишиться. Де троє годується, там і четвертий проживе. Тільки рідня, коли я повернувся та про все розпитував, пояснила: батько сам чим далі, тим частіше від їжі відмовлявся. Наче сам себе голодом заморив. Де сестру шукати, теж ніхто не знав. Від неї звістки взагалі жодної. А Чернігів розбомбили до чорної землі, живого місця не лишили, самі руїни. І нашого будинку, що

стояв майже в самому центрі, теж не залишилося. Поки німці полонені все наново будували, народ у землянках кантувався. Обком, райком, інші владні установи — всі теж у землянках чи в бараках.

Коли запропонували йти в міліцію шофером — не дуже й перебирав. Возив одразу начальника відділу з боротьби з бандитизмом, тільки недовго. Він сам запропонував мені перейти у відділ, на оперативну роботу. Людей не вистачало — це раз. Знову ж таки, бойовий досвід — це два. Бандити під час однієї операції відразу трьох оперативників поклали — це три. Людей катастрофічно не вистачало, як кажуть — кадровий голод. Ну, і як сказав сам начальник: «Ти, Мишко, мужик із головою, а голова не порожня. Нема чого бойовому офіцеру задурно бублика крутити, для такого діла он солдат чи ефрейтор згодиться». І відразу, як оформили переведення, підвищили у званні — тепер одягнув міліцейську форму з лейтенантськими погонами.

А десь так за два роки, улітку сорок сьомого, якимось макарком розшукав мене колишній командир полку. Я не особливо здивувався. Навіть зрадів, що той живий, бо після госпіталю так нічого про нього й не чув. У тому, першому листі Дмитро Петрович Калязін нічого аж такого важливого не писав. Просто розповів, як знайшов мене, цікавився моїми справами. Заразом розказав: служить тепер начальником міліції у невеличкому селищі Олика, це недалеко від Луцька, Західна Україна. Я відписав: так, мовляв, і так, живу в рідному Чернігові, батьки загинули, сестра пропала безвісти, теж служу в міліції. Ще й не стримався — пожартував: не начальником, звичайним оперативником, бандитів ловлю. Приписав також — хто б міг подумати...

За місяць відповідь: збирайся, товаришу лейтенанте, свої надійні люди тут потрібні. Становище в регіоні дуже складне, подробиці — на місці, як приїдеш. І писав так, ніби питання про моє переведення вже вирішене. Це я тоді так подумав, навіть рішення не прийняв, вирішив із цим переспати. Тільки на ранок викликає мене до себе наш начальник в кабінет і каже тоном, якому не заперечують: так і так, є відповідний наказ, згідно з яким лейтенанта міліції Середу Михайла Івановича направляють на нове місце служби і тепер він буде в розпорядженні управління міліції Луцького районного відділу МВС.

Звісно, для мене не стало новиною, що на звільнених територіях Західної України, Прибалтики та частково Білорусії є націоналістичні банди, котрі всіляко заважають остаточному утвердженню радянської влади на місцях. Я навіть чув по радіо виступ якогось компетентного чоловіка з Москви, прізвище тепер не згадаю. Він тоді заявив: ці групи залишили після відступу німці, аби в такий спосіб у безсилій люті максимально шкодити переможцям, сіяти паніку серед місцевого населення, з останніх сил боротися з завоюваннями Леніна—Сталіна. Але тоді, слухаючи це, я навіть уявити не міг, що незабаром сам візьму участь у боротьбі з націоналістичним бандерівським підпіллям.

Так у середині вересня 1947 року я опинився на Волині. Удома, як уже сказав, мене нічого не тримало: житло тимчасове, у казармі, переобладнаній під гуртожиток для міліціонерів. Заводити сім'ю не було коли, та й, якщо чесно, я вирішив поки не поспішати з цим. Мені лише двадцять сім стукнуло, війна позаду, життя попереду. Але поки ганяюся за бандитами, поки цю наволоч із коренем не вирвали, ніхто не гарантує мені особистої безпеки.

Познайомлюся з хорошою дівчиною, розпишемося, дитина народиться — а ну як мене застрелять під час чергової операції чи того гірше: підріжуть у темряві з-за рогу. Не хочеться залишати після себе вдів та сиріт у мирний час, досить того, що війна наробила. Тому збори вийшли короткими: фанерний чемодан із речами, фронтний «сидір» через плече — і вперед, на Захід.

2

Хоча через Олику проходила залізниця, полковник Калязін зустрів мене на вокзалі в самому Луцьку.

Обнялися, наче не начальник та підлеглий, а старі бойові товариші — так, власне, й було. Калязін поводив мене по різних кабінетах, за півдня оформили всі папери, сіли в його машину і дісталися до Олики, ще навіть не сутеніло. Від обласного центру містечко лежало недалеко — якихось три з гаком десятки кілометрів. Власне містечко чи, як значилося в документах, селище міського типу видалося мені затишним і аж надто тихим. Побачив старовинний замок польських князів та костел — лишилося з часів, коли тут панувала польська шляхта. Ще церкви та синагога, які позачиняла вже радянська влада: а й справді — для чого, релігія — опіум для народу. Тут я підтримую політику партії й уряду. Нехай ці споруди слугують для потреб влади, ось хоча б як панський маєток, де тепер розмістилася міліцейська управа.

У кабінеті Калязіна ми нарешті сіли за стіл. Хазяїн застелив його газетою, досі назву пам'ятаю — «Вільний шлях». Видобув із сейфа та порізав на газетному аркуші товстими шматками сало, хліб, розклав холодну картоплю «в мундирі», поклав накруто зварені яйця. Тоді

вийняв із шухляди стола — старовинного, здається, до-революційної роботи — флягу, машинально збовтав, розлив самогон по гранчаках.

— Продукт перевірений, — мовив. — Вміють у тутешніх селах горілку робити, нічого не скажу. У нас у селі далі бражки діло не йде. Не доходять руки в мужиків — просто так хлебчуть.

Полковник Калязін, як я знав, народився у селі Рязанської губернії. Не без гордості якось сказав, що єдиний із села вибився в люди, став червоним командиром. Коли на побування приїжджав, село кілька днів гуляло. Навіть якби він не попередив, мене ніщо не зупинило б від того, аби випити: на фронті мав справу з чистим спиртом, хоч медичним, хоч авіаційним, а скільки всього доводилося вливати в себе, крім спирту, краще помовчу. Правда, мені як шоферу особливо пригощатися не можна, та свої *наркомівські стограм* я справно отримував і, якщо не було нагоди випити, зливав у флягу. Частенько для того доводилося використовувати не одну фляжку, тому в мене в машині завжди було вдосталь спиртного. Часом навіть старші офіцери через Калязіна просили позичити в мене. Хоча спирт чи горілку не позичають, іноді комсклад таки віддавав — то коньяком, то «казенкою», то й трофейним німецьким шнапсом. Пізніше Калязін навіть називав мою машину пересувним трактиром.

Я стиснув гранчак у долоні, підняв і гойднув ним у бік полковника:

— Будьмо, командире, — так неофіційно я називав його без сторонніх.

— Будем крепкі, лейтенанте, — погодився начальник.

Почаркувалися, і він випив одним махом, навіть не скривися — ото вже звичка. Мені ж відразу наче вогнем

обпекло горло й нутрощі — таким міцним виявився са-могон, хоч і йшов він м'яко. Не витримав, покривився, хекнув і швиденько зажував шматком сала. Градусів п'ятдесят, як не більше.

— Ну, і яка тут обстановочка? — запитав, прожувавши.

У загальних рисах Калязін ввів мене в курс справи ще вдень. І натякнув, хоч я і без нього зрозумів: докладніше поговоримо згодом. Тепер, мабуть, і настав час для розмови. Та й сам Калязін не тягнув — відразу перейшов до справи.

— Обстановка, Михайле, максимально наближена до бойової.

— Ну, це я чув...

— Від кого?

— Так, краєм вуха... По радіо, і газети писали...

— Радіо, газети... Це все добре... Правильно це все, газети й радіо...

Калязін налив ще по одній, та пити не поспішав, дивився на мене якимось дивно. Я не надто зрозумів його погляд: так дивляться батьки чи старші брати на нерозумних хлопаків, котрі пішли — ось так запросто — погладити здоровенного дворowego собаку. Тому мовчав, чекаючи продовження розмови. Полковник не зволікав.

— Звідси, лейтенанте, треба зведення передавати. Щодня. Як товариш Левітан читав, — тут він випростав спину, розправив плечі й спробував відтворити знайомий всім голос головного диктора країни: — «От советского Информбюро! Сегодня, двадцать второго сентября...» Ну, і таке інше. — Калязін знову заговорив своїм нормальним голосом: — Нічого тобі, Мишко, по радіо не скажуть. І в газетах не напишуть, — він присунувся ближче, поклавши лікті на стіл. — Я після війни у комендатурі